

ולשמחה מה זה עשה? עיון בשמחת בית השואבה¹

- א. תיאור שמחת בית השואבה
ב. שיטת רש"י - השמחה היא על השאיבה ועל ניסוך המים
1. קשיים בשיטת רש"י
2. ראיות לשיטת רש"י ויישוב הקושיות עליה
3. המרכיב העיקרי בשמחת בית השואבה לפי רש"י - הנגינה
ג. שיטת הרמב"ם: שמחת בית השואבה היא קיום של מצוות השמחה היתרה בחג הסוכות
1. מהות שמחת בית השואבה לפי הרמב"ם
2. רש"י ותוס' נחלקו על הרמב"ם בהבנת גדרי מצוות השמחה
ד. המרכיבים השונים של שמחת בית השואבה
ה. ההדלקות בשמחת בית השואבה
ו. סיכום
* * *
תוספת בעקבות מאורעות שמיני עצרת תשפ"ד

א. תיאור שמחת בית השואבה

שמחת בית השואבה היא אחד האירועים המרשימים ביותר המתוארים בספרות חז"ל, והיא התרחשה מידי שנה בבית המקדש. השמחה מוזכרת ברשימת מצוות חג הסוכות במשנה (סוכה ד, א):

לולב וערבה, שישה ושבעה. ההלל והשמחה, שמונה. סוכה וניסוך המים, שבעה. החליל, חמישה ושישה.

'החליל' הוא שם הקוד לשמחת בית השואבה, שמתוארת בהרחבה במשנה בתחילת פרק ה:

החליל, חמישה ושישה: זה חליל של בית השואבה, שאינו דוחה לא את השבת ולא את יום טוב. אמרו, כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו וכו'.

1. לעילוי נשמת סבי, הרב דב בן צבי אליהו, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. נולד בליפנישוק, אז בפולין, התחנך ביישובות קמיניץ וראדין, עלה לארץ ישראל והתיישב בכפר סבא. עבד כמורה, ולימים כיהן כרב שכונות בכפר סבא. כל חייו למד ולימד תורה, ושמח בה בכל יום כמו הייתה חדשה. זכה לגדל ולראות דור ישרים מבורך. נפטר בשם טוב ב' בחשוון תשס"ב.
יסוד הדברים בלימוד בבית המדרש בכרמי צור, ליל הושענא רבה, תשפ"ב. לתגובות: avrumw@gmail.com

המשנה הולכת ומתארת את השמחה בצורה מפורטת ונרחבת למדי. תיאורים נוספים מופיעים בתוספתא² ובברייתות בתלמוד, אך המקורות התנאיים אינם מבארים מה מהותה של שמחה זו, על מה היא התייסדה, ומדוע היא התקיימה דווקא בחג הסוכות. יש להבין, כלשונו של שלמה המלך (קהלת ב, ב), "ולשמחה מה זה עשה".

ב. שיטת רש"י – השמחה היא על השאיבה ועל ניסוך המים

ההסבר המקובל לשמחת בית השואבה קושר אותה לשאיבת המים ממעיין השילוח, ולניסוכם על גבי המזבח. הסבר זה מתבסס על המונח 'בית השואבה'. ניסוך המים מוזכר במשנה הנ"ל בתחילת פרק ד, ומתואר בהמשך הפרק, במשנה ט': "ניסוך המים שבעה, כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלושת לוגים, היה ממלאה מן השילוח; הגיעו לשער המים, תקעו והריעו ותקעו וכו'".

כך מבאר רש"י על המשנה³: "החליל – שמחת בית השואבה, היו שמחים בחג, לכבוד שאיבת ניסוך המים". כך סוברים גם התוספות.⁴ התוספות מסתמכים בהסבר הטעם להיתר להשתמש בבלאי בגדי הכהנים להכנת הפתילות לשמחת בית השואבה. מכיוון שהשמחה היא 'צורך קרבן', אין בכך מעילה. כך סוברים ראשונים רבים נוספים.⁵

1. קשיים בשיטת רש"י

ישנם כמה קשיים בהסבר ששמחת בית השואבה נוסדה על ניסוך המים: ראשית, יש קושי לקבל הסבר זה ממבנה המשניות: במשנה בפרק ד' המתארת את ניסוך המים, התיאור מתחיל במעיין השילוח, במילוי המים בצלוחית של זהב. לעומת זאת, שמחת בית השואבה מופיע בתיאור נפרד, בפרק הבא, במקום אחר – בחצר המקדש, ובזמן אחר – בלילה. שנית, יש קושי מסברה: מה הייחוד של שאיבת המים למצוות ניסוך המים, שדווקא היא מעוררת שמחה יוצאת דופן? למה דווקא היא, מכל המצוות של חג הסוכות? קושי שלישי הוא לשוני – מה פירושו: 'בית השואבה'? הרי השאיבה לא התקיימה שם, אלא במעיין, ועוד: הפעולה שנעשתה שם היא מילוי, ולא שאיבה!

2. תוספתא (סוכה ד, א-ג).

3. בתחילת פרק ד (סוכה מב ע"ב). ובניסוח מעט שונה הוא כותב על המשנה בתחילת פרק ה (נ ע"א): "בית השואבה – כל שמחה זו אינה אלא בשביל ניסוך המים, כדמפרש: ושאתם מים בששון".

4. שבת כא ע"א: "שמחת בית השואבה שאני – תימה היכי שרי להדליק והא לאו צורך קרבן... נראה לר"י דהואיל ולכבוד הקרבן היו עושין, דכתיב: 'ושאתם מים בששון' (ישעיה יב), צורך קרבן חשוב ליה".

5. תוס' רי"ד (תענית ב ע"א), ריטב"א (סוכה נ ע"א), מאירי (סוכה מב ע"ב), ר"י מלוניל ור"ן (סוכה כא ע"א בדפי הרי"ף), פסקי ריא"ז (סוכה ה, א, ב).

למרות קשיים אלו, ההסבר כי שמחת בית השואבה היא על ניסוך המים הוא ההסבר המרכזי בראשונים, החל מרבן של ישראל, רש"י.

2. ראיות לשיטת רש"י ויישוב הקושיות עליה

על מנת ליישב את הקושיות על שיטת רש"י נציג תחילה את הראיות לשיטתו.

ראיה אחת ניתן למצוא בתיאור סיומה של שמחת בית השואבה, בו מופיע הקשר בין חגיגת שמחת בית השואבה לבין התרועות והתקיעות שמלוות את ניסוך המים במשנה (סוכה ה, ד):

עמדו שני כוהנים בשער העליון היורד מעזרת ישראל לעזרת הנשים, ושתי חצוצרות בידם. קרא הגבר, תקעו והריעו ותקעו; הגיעו למעלה עשירית, תקעו והריעו ותקעו; הגיעו לעזרה, תקעו והריעו ותקעו. היו תוקעין והולכין, עד שמגיעין לשער היוצא למזרח.

רש"י בפירושו המשנה מבאר כי התקיעות האלה מבשרות את היציאה לעבר מעיין השילוח.⁶ אם כן, ישנו רצף בין שמחת בית השואבה לבין התהלכה שיצאה למעין השילוח, ורצף זה מעיד על אופייה של שמחת בית השואבה.⁷

ראיה שנייה לשיטת רש"י, ניתן למצוא בסוגיות הגמרא במסכת סוכה, העוסקות במשניות שמתארות את ניסוך המים ואת שמחת בית השואבה. המשנה (סוכה ד, ט) מתארת את הבאת המים ממעין השילוח לבית המקדש: ניסוך המים שבעה, כיצד: צלוחית של זהב מחזקת שלושת לוגים, היה ממלאה מן השילוח; הגיעו לשער המים, תקעו והריעו ותקעו. הגמרא (סוכה מח, ב): "מנא הני מילי? אמר רב עינא: דאמר קרא (ישעיהו יב): 'ושאבתם מים בששון' וגו'".

רש"י והתוספות מסבירים שהשאלה מתייחסת לדין המשנה, שיש לתקוע ולהריע עם הבאת המים לניסוך המים, והתשובה היא מהרישא של הפסוק: 'ושאבתם מים בששון'. אותו פסוק מובא גם בסוגיית הגמרא העוסקת בשמחת בית השואבה. הגמרא על המשנה בתחילת פרק ה (נ ע"ב) אומרת:

6. רש"י שם: "תקעו והריעו – זה סימן לילך למלאות המים לניסוך מן השילוח".
7. לפי הסברנו בדברי רש"י מבנה המשנה דווקא מובן היטב, ובכך מתיישבת הקושיה שהקשינו בפרק הקודם. ראשית מובא במשנה תיאור ניסוך המים והתקיעות והתרועות שליוו אותו, שהם הגרעין המקורי של השמחה. לאחר מכן, מופיע התיאור של השמחה הגדולה שהתפתחה סביב התהלכה לשאיבת המים שמבחינה היסטורית מקומה הוא אחרי המשנה של ניסוך המים, למרות שבסדר הארועים במהלך החג, קודם מתרחשת השמחה הלילית וההליכה לשאיבה, ואחר כך השאיבה בפועל והניסוך.

איתמר, רב יהודה ורב עינא. חד תני: שואבה, וחד תני: חשוכה. אמר מר זוטרא: מאן דתני שואבה לא משתבש, ומאן דתני חשוכה לא משתבש. מאן דתני שואבה לא משתבש – דכתיב: 'ושאבתם מים בששון'.

אם כן, הפסוק 'ושאבתם מים בששון' מופיע בשתי הסוגיות, והגמרא כורכת אותו בניסוך המים ובשמחת בית השואבה גם יחד. השימוש בפסוק קושר בצורה ברורה בין שני העניינים, עד כדי כך שרש"י מבין ש"כל שמחה זו אינה אלא בשביל ניסוך המים".

לאחר שביארנו את הראיות לשיטת רש"י, נתרץ את הקושיות שהעלינו על שיטתו. לגבי הקושיה ממבנה המשנה: ראינו שרש"י מוצא במשנה עצמה ראייה לקשר בין שמחת בית השואבה לבין ניסוך המים, ואילו סדר התיאורים הראשי במשנה נקבע לפי סדר המצוות שנמנות בתחילת פרק ד'. לגבי הקושיה מסברה, למה נתקנה שמחה דווקא על ניסוך המים, ניתן להציע שני הסברים: הסבר אחד מבוסס על מרכזיותם של המים בחג הסוכות, בחג נידונים על המים. ניסוך המים מבטא את הציפייה ואת האמונה בברכת הגשם של החורף המתקרב. הסבר שני הוא שניסוך המים הוא חידוש בעבודת הקרבנות עצמה, הייחודי רק לחג הסוכות. הקושיה הלשונית מתורצת מכך שהמקור לשמחה בניסוך המים הוא בפסוק 'ושאבתם מים בששון'.⁸

3. המרכיב העיקרי בשמחת בית השואבה לפי רש"י – הנגינה

לדעת רש"י והתוספות, יש דין שמחה בניסוך המים, שבא לידי ביטוי בשתי הלכות שהיו קשורות לניסוך המים: שמחת בית השואבה, והתקיעות והתרועות שליוו את הבאת המים מהמעייין למקדש. נראה לומר כי הקיום המקורי של השמחה הוא התקיעות והתרועות, ושמחת בית השואבה היא הרחבה של שמחה זו. התקיעות והתרועות מלוות את הבאת המים עצמם, ואילו שמחת בית השואבה מתרחשת קודם לכן. בנוסף, לתקיעות ותרועות כקיום של שמחה יש מקור מפורש בכתוב (במדבר י, י): "וביום שמחתכם ובמועדכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצצרת". לאור זאת, יש לראות בשמחה הגדולה שנחגגה כל הלילה מעין הרחבה של התקיעות והתרועות, שהיוו הגרעין המקורי של שמחת שאיבת המים וניסוכם.

לפי הסבר זה, נראה כי מכל המרכיבים אלו של שמחת בית השואבה, המרכיב העיקרי הוא הנגינה, שכן זוהי ההרחבה הישירה של התקיעות והתרועות שהן היסוד המקורי של השמחה. שאר מרכיבי השמחה נובעים מטיבה של הנגינה והשירה, מכוחם פורצים הריקודים, ועבורם מודלקות המנורות הגדולות. ראייה לכך, היא הכינוי לשמחה: 'החליל'.

8. במועדי הראי"ה (עמ' קי-קיא), מובאת מסורת בעל פה בשם הראי"ה קוק זצ"ל, שהיה מבאר שהשמחה היא בשאיבת המים דייקא, ולא בניסוכם, שכן היא מבטאת את השמחה גם ודווקא בתהליך ולא רק בהגעה למטרה.

ג. שיטת הרמב"ם: שמחת בית השואבה היא קיום של מצוות השמחה היתרה בחג הסוכות

בשונה מרש"י, הרמב"ם אינו קושר בשום מקום את שמחת בית השואבה עם ניסוך המים. בספר המצוות (עשה נד), "שצונו לשמוח ברגלים", מביא הרמב"ם את שמחת בית השואבה יחד עם מצוות שלמי שמחה, ושאר דיני שמחה בחגים, וכולם כלולים במצוות השמחה בחג: "ולשחוק בכלי ניגון, ולרקוד במקדש לבד, והיא שמחת בית השואבה – זה כולו נכנס תחת אמרו: 'ושמחת בחגך'".

במשנה תורה (הל' שופר וסוכה ולולב ח, יב-יד), הרמב"ם מתאר את שמחת בית השואבה בפירוט רב, אולם בכל התיאור המפורט, אין זכר לניסוך המים.⁹ בתיאור ניסוך המים (הל' תמידין ומוספין פ"י), הרמב"ם מציין כי היו תקיעות ותרועות שליוו את הניסוך, אך אינו מזכיר כלל את שמחת בית השואבה. ראיות האלה הביאו אחרונים רבים להבנה כי הרמב"ם חולק על רש"י וסבור כי שמחת בית השואבה אינה קשורה לניסוך המים או לשאיבתם.¹⁰

1. מהות שמחת בית השואבה לפי הרמב"ם

איך מבין הרמב"ם את מהותה של השמחה? על מה היא נוסדה? בניגוד לרש"י, הרמב"ם לא העניק סיבה מוגדרת לשמחה. מה שכן הוא שהרמב"ם מקשר את השמחה למצוות השמחה המופיעות בכתובים.

בנוגע לשאלת מקור השמחה, יש הבדל בין הצגת הדברים בספר המצוות לבין הצגתם במשנה תורה. בספר המצוות (עשה נד), הרמב"ם כותב על שמחת בית השואבה: "זה כולו נכנס תחת אמרו ושמחת בחגך". כלומר המקור הוא בפסוק "ושמחת בחגך".¹¹ מדברים אלה עולה בפשטות כי שמחת בית השואבה הייתה ביטוי מיוחד של השמחה היתרה שנהגה בחג הסוכות. חג הסוכות מסיים את מהלך כל החגים, וכן מסיים את השנה החקלאית, והוא זמן של שמחה גדולה מאד. אין מתאים יותר מאשר לבטא את השמחה הזאת בחגיגה ציבורית במקדש, היא שמחת בית השואבה.

9. הוא אף לא מזכיר כי שמה הוא 'בית השואבה', אלא רק כותב: 'היתה שם במקדש שמחה יתירה'.
10. בין האחרונים האלה: רי"פ פערלא (על ספר המצוות לרס"ג, כרך ג', השלמות ה); הגר"ד סולובייצ'יק (רשימות שיעורים למסכת סוכה, עמ' רכ); הרמ"מ מליובאוויטש (שערי המועדים, חג הסוכות); הרב אריה פומרנצ'יק (עמק ברכה עמ' קט); הרב שאול חנא קוק, (הלכה ומנהג, ב, עמ' 33-35).
11. דברים טז, יד. ביד פשוטה (הל' סוכה שם) מובא מקור ממדרש תנאים (לספר דברים, פרשת ראה): "דבר אחר: ושמחת בחגך – זו שמחת בית השואבה, ולמה נקראת שמחת בית השואבה, ששם היו שואבין ברוח הקדש, על שם 'ושאבתם בששון ממעיני הישועה'".

בשונה מספר המצוות, במשנה תורה¹² הרמב"ם כותב: "אף על פי שכל המועדות מצוה לשמוח בהן, בחג הסוכות היתה שם במקדש שמחה יתירה, שנאמר (ויקרא כג, מ): 'ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים'". דברי הרמב"ם במשנה תורה מעוררים קשיים: מדוע הרמב"ם עוזב את הפסוק שבו הוא השתמש בספר המצוות, ולוקח פסוק אחר? יתירה מזו: הרמב"ם עצמו כותב שמפסוק זה לומדים דין אחר, את מצוות העשה של נטילת לולב במקדש כל שבעה.¹³

אפשרות אחת היא שהרמב"ם לא חזר בו באופן עקרוני, מההבנה ששמחת בית השואבה היא קיום של מצוות השמחה בחג, והחלפת הפסוק באה להדגיש כי שמחת בית השואבה היא שמחה בעלת אופי ייחודי של 'שמחה לפני ה' דווקא, שמתקיימת במקום מוגדר בחצר בית המקדש. הדגשה זו באה לידי ביטוי במיוחד בפסוק 'ושמחתם לפני ה'".¹⁴ ייתכן שלא במקרה, מופיעים בפסוק שני שמות ה': שם הוי"ה המבטא את מידת הרחמים והאהבה ואת נוכחות ה', שמכוחם השמחה המתפרצת והעוצמתית שקיימת בשמחת בית השואבה, ושם אלקים המבטא את מידת הדין, שמגבילה ומסייגת את השמחה – רק גדולי ישראל משתתפים בה בפועל, שאר העם צופים, וגם העם שצופים עושים זאת תוך זהירות והפרדה בין גברים לבין נשים.¹⁵

אפשרות אחרת עולה בדבריהם של שני אחרונים,¹⁶ העמק-ברכה¹⁷ והגרי"ד סולובייצ'ק.¹⁸ שניהם הגיעו למסקנה דומה, שלפי הרמב"ם, שמחת בית השואבה היא למעשה הרחבה של מצוות השמחה בנטילת לולב במקדש כל שבעה. וכך הסביר הגרי"ד:

12. הל' לולב (ח, יב).

13. משנה תורה (הל' לולב ז, יג): "ובמקדש לבדו נוטלין אותו בכל יום ויום משבעת ימי החג, שנאמר: 'ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים'". מקורם של דברי הרמב"ם בספרא (אמור פרשה יב פרק טז אות ט): "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים, ולא בגבולים כל שבעה, ומשחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיה לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש, ושיהיה יום הנף כולו אסור".

14. אם כן, המקור לחיוב השמחה הוא בפסוק 'ושמחת בחגך', והמקור לאופי השמחה הוא בפסוק 'ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים'.

15. הרב יהודה זולדן שליט"א במאמרו 'שמחת בית השואבה במקדש', מעלין בקודש מו (תשרי תשפ"ד), עמ' 18, מבאר ברמב"ם, שהיו שתי דרגות של שמחה: "מצוות 'ושמחתם' מתקיימת על ידי כל אחד ואחד... הייתה תוספת מיוחדת לגדולי ישראל לחכמים ולזקנים במצווה זו, ובזה היה ריבוי שמחה, אך לא הופקעה השייכות של כל יחיד ויחיד למצוה". אך מדברי הרמב"ם בסיום הלכה יד: "אבל כל העם, האנשים והנשים, כולן באין לראות, ולשמוע" נראה בבירור שכל פעולות השמחה נעשו בידי גדולי ישראל.

16. אליהם הצטרף לאחרונה הרב זולדן במאמרו הנ"ל, עמ' 12-17.

17. עמ' קט.

18. רשימות שיעורים על מסכת סוכה, עמ' רכ.

ולשמחה מה זה עשה? עיון בשמחת בית השואבה

ומסתבר שלדעת הרמב"ם השמחה היא חלק ממצות לולב במקדש, כי מצות הלולב במקדש נלמדת מהפסוק 'ושמחתם לפני ד' אלקיכם שבעת ימים' ואותו הקרא משמש לרמב"ם כמקור לשמחת בית השואבה, ויוצא שמחת בית השואבה היא חלק ממצות הלולב במקדש – דהיא מצות שמחת החג במקדש לז' ימים.

יש להבין מה פשר החיבור הזה, בין מצוות נטילת לולב לבין שמחת בית השואבה, חיבור שבמבט ראשון נראה מלאכותי, ואף תמוה, שהרי נטילת לולב נוהגת ביום, ואילו שמחת בית השואבה בלילה.

על מנת לבאר זאת, יש להקדים ולהבין מה פשר השמחה לפני ה', דווקא בארבעת המינים, ומה מייחד אותה מכל עבודת ה' שצריכה להיעשות בשמחה. מצוות נטילת הלולב הבסיסית היא "משיגביה ארבעה מינין אלו"¹⁹, אך היא אינה מסתכמת בכך, אלא כוללת גם את הנענועים, שבהם ישנה תנועה כפולה: א. הולכה והבאה לכל אחת מרוחות השמים, ב. בכל הולכה והבאה, נענוע של הלולב בעצמו שלוש פעמים.²⁰ לפי הגמרא, הנענועים לארבע רוחות השמים מבטאים את המלכת ה' ואת הבקשה לגרש רוחות רעות וטללים רעים. חז"ל במדרש רבה (ויקרא ל, יד) רואים בארבעת המינים סמל לגופו של האדם: הלולב כנגד השדרה, האתרוג כנגד הלב, ההדסים כנגד העיניים והערבות כנגד הפה. אם כן, ניתן לראות את הנענוע העצמי של הלולב, כסמל להתנועעות האדם לפני ה', התנועעות שמבטאת שמחה והתרגשות.²¹ נענוני הלולב מלווים את שירת ההלל, שמוסיפה ממד נוסף לשמחה בארבעת המינים. מעבר לנענועים הפרטיים, ישנה תנועה נוספת, ציבורית עם הלולב – הקפת המזבח שהיו עושים במקדש בכל יום מימי חג הסוכות, תוך כדי אחיזה בארבעת המינים.²² הציבור כולו התאסף בתנועה מסביב למזבח, תנועה המבטאת את התרכזות הציבור סביב המזבח וסביב עבודת ה', וכן את השמחה הציבורית לפני ה', סוג של מחול עדין.

כעת, מובן היטב הקשר בין ארבעת המינים לבין שמחת בית השואבה, ומובן כיצד ניתן לראות בשמחת בית השואבה הרחבה והשתקפות של מצוות השמחה לפני ה' בארבעת

19. אף שמבחינה הלכתית 'יבשה', הרמב"ם (הל' לולב ז, ט) פוסק כי: "משיגביה ארבעה מינין אלו – בין שהגביהן כאחת, בין בזה אחר זה, בין בימין, בין בשמאל – יצא".

20. כך פוסק הרמב"ם (הל' לולב ז, ט-י), בעקבות הר"ף, שהביא את הירושלמי (סוכה ג, ט), וזאת בעקבות הר"ח, שהביא זאת מרב האי גאון.

21. ואולי גם חיל רעדה ויראה, שגם בהם יש שמחה של בהירות וברירות בתחושת נוכחות ה'.

22. כפי שפוסק הרמב"ם (הל' לולב ז, כג).

המינים.²³ התנועה שמלווה את ארבעת המינים – הן התנועה האישית, הן התנועה הציבורית – מתרחבת והופכת לריקודים של שמחת בית השואבה. שירת ההלל מתרחבת לשירה ולנגינה, שיחד עם הריקודים מהווה את הלב של שמחת בית השואבה, כפי שמתאר זאת הרמב"ם (הל' לולב ח, יג):

החליל מכה, ומנגיני כנור ובנבלים ובמצלותים, וכל אחד ואחד בכלי שיר שהוא יודע לנגן בו, ומי שיודע בפה – בפה; ורוקדין ומספקין ומטפחין ומפוזין ומכרכרין, כל אחד ואחד כמו שיודע, ואומרים דברי שיר ותושבחותהקשיים בשיטת הרמב"ם ויישובם.

לאחר העיון במהותה ובמקורה של שמחת בית השואבה, נעיין במספר קשיים בשיטת הרמב"ם.

כיצד מתמודד הרמב"ם עם הראיות לשיטת רש"י?

הראיה הראשונה לרש"י מהמשנה נדחית בידי הרמב"ם, שכן הוא סובר כי התקיעות בסוף הלילה אינן חלק מטקס הירידה למעיין השילוח לשאיבת המים, אלא תקיעות לפתיחת שערים שנהגו בכל הרגלים:

וברגל מוסיפין שלש לפתיחת שער התחתון והוא שער עזרת נשים, ושלש לפתיחת שער העליון הוא שער נקנור.²⁴

הראיה השנייה לרש"י מהגמרא בסוכה, ואכן קשה להלום את שיטת הרמב"ם עם סוגיות הבבלי. ככל הנראה, הרמב"ם העדיף את פשטי המשניות והברייתות, ואת הסבר הירושלמי, על פני סוגיית הבבלי.²⁵ הירושלמי מסביר את התקיעות והתרועות של ניסוך המים לא כמבטאות שמחה, אלא כפעולות שמפרסמות את הדבר.²⁶ את שמחת בית השואבה הירושלמי, הוא קושר לפסוק "ושאבתם מים בששון", אך לא בהקשר של ניסוך המים אלא כשאיבה רוחנית, של רוח הקודש, כדברי הירושלמי: "א"ר יהושע בן לוי: למה נקרא שמה

23. יש לציין שהרב זולדן, במאמרו הנ"ל ביאר את שיטת רמב"ם שהשמחה היא הכנה למצוות ארבעת המינים, ואילו אנחנו ביארנו אותה כהרחבה של מצוות ארבעת המינים, והפירושים לאו דווקא סותרים אלא משלימים זה את זה, ודו"ק.

24. כך כותב הרמב"ם במשנה תורה (הל' כלי המקדש ז, ו).

25. ושמעתי מהרב רא"ם הכהן שליט"א שבאופן עקרוני, הרמב"ם אינו מחויב לפסוק כפי השקלא והטריא בגמרא, כאשר היא סותרת את פשט המשנה לפי דעתו. כך עולה בתשובת הרמב"ם לחכמי לונל בעניין מלקות על ביאה בחייבי לאוין (שו"ת הרמב"ם סי' רמה), וכן בתשובה בעניין היזק ראייה (שם סי' שצה: "ואותו השנוי, שנויא בעלמא הוא, ואינו אליבא דהילכתא").

26. ירושלמי (סוכה ד, ו): "א"ר יוסי בן חנינה, כדי לעשות פומפי לדבר". פירוש 'פומפי': פומבי, והוא כהתרסה כנגד הצדוקים.

בית שואבה, שמשם שואבים רוח הקודש, על שם: 'שואבתם מים בששון ממעיני הישועה'²⁷.

הרבי מליובאוויטש (שערי המועדות, חג הסוכות) סובר ששיטת הרמב"ם נובעת משיטתו בדין המים שמהם מנסכים על גבי המקדש. הוא מוכיח כי לרמב"ם, מותר לנסך על המזבח גם ממי מקווה,²⁸ ואם כן, אי אפשר לפרש את הפסוק 'שואבתם מים בששון ממעיני הישועה' כמחייב מבחינה הלכתית ניסוך מים ממעיין, ולכן גם אי אפשר ללמוד ממנו חיוב הלכתי לשמחה בשאיבת המים.

מדוע מותר להשתמש בבלאי בגדי הכהונה כפתילות לשמחת בית השואבה?

בגמרא (קידושין נד ע"א), ר' מאיר אומר כי יש מעילה בבלאי בגדי הכהונה,²⁹ ודבריו נפסקו להלכה ברמב"ם.³⁰ אם כן, מדוע מותר להשתמש בבלאי מכנסי הכהנים והמייניהם לפתילות, בהדלקות של שמחת בית השואבה,³¹ שאינה קשורה לניסוך המים לפי הרמב"ם, ואם כן אינה צורך קרבן?

אפשרות אחת ליישב את הקושיה היא שלב בית דין מתנה עליהם. אפשרות זו הועלתה כבר על ידי התוספות בשבת. דהיינו, כאשר בגדי הכהונה מוקדשים, הם מוקדשים תוך התניה שניתן יהיה להשתמש בהם לאחר שיתבלו, לצורך הדלקה בשמחת בית השואבה.³² אפשרות אחרת היא שלפי הרמב"ם, בגדי הכהונה אינם קדושים בקדושת הגוף אלא בקדושת

27. ירושלמי (סוכה ה, א). יש לציין כי בנוסח הרמב"ם, הן בפירוש המשנה הן במשנה תורה – השמחה אינה נקראת בית השואבה אלא בית השאובה. אם אכן הרמב"ם מבאר את הסוגיה בעקבות הירושלמי ייתכן כי משמעות המונח 'שאובה' היא רוח הקודש, אשר שאובה מהשמחה הגדולה של בית השואבה. תרגום יונתן (ישעיה יב, ג) מבאר את הפסוק על לימוד חדש שמתקבל מבחירי הצדיקים: "וּתְקַבְּלוּן אוּלְפָן תְּדַת בְּחֻדָּא מְבַחְרֵי צְדִיקָא". ייתכן כי זוהי אחת הסיבות לכך שהרמב"ם הדגיש כל כך את החשיבות שהשמחה תובל על ידי גדולי החכמים והצדיקים, 'בחירי צדיקיא', שמהם באמת ניתן לקבל רוח חדשה, רוח של קודש.

28. ההוכחה היא שלפי המשנה בסוף פרק ד', שקובעת שבשבת, אם נשפכו המים שהובאו מהשילוח ביום שישי, ניתן למלא מהכיור. לפי הרמב"ם, הכיור היה כשר גם במי מקווה, ולא היו חייבים למלאו במי מעיין. הרש"ש (סוכה שם) מקשה קושיה זו על שיטת רש"י והתוספות.

29. לשון הגמרא שם: "ת"ש: כתנות כהונה שבלו – מועלין בהם, דברי ר' מאיר; מאי, לאו אפילו לא בלו? לא, בלו דוקא. תא שמע: מועלים בחדתין ואין מועלים בעתיקים, (דברי ר' יהודה); ר' מאיר אומר: מועלין אף בעתיקים, שהיה ר' מאיר אומר: מועלין בשירי הלשכה".

30. רמב"ם (הל' מעילה ה, יד): "כתנות כהונה שבלו מועלין בהן כשאר קדשים, והחדשים, הואיל וניתנו ליהנות בהן – אין מועלין בהן".

31. הרמב"ם מביא את הדין הזה (הל' כלי המקדש ח, ו): "מכנסי כהנים הדיוטים שבלו ואבנטיהם, היו עושין מהן פתילות ומדליקין בהן במקדש בשמחת בית השואבה".

32. כך כותב ערוך השלחן העתיד (הל' כלי המקדש כט, ד): "ובוודאי מה שהתירו מבלאי ומצואי בגדי הכהנים לעשותן לפתילות – או שזהו צורך קרבן, או שלב בית דין מתנה עליהן".

דמים בלבד, כפי שכותב הריטב"א.³³ אם כן, ניתן להשתמש בהם לדברים שהם צורך המקדש באופן כללי, ולא רק לצורך קרבן.³⁴

2. רש"י ותוס' נחלקו על הרמב"ם בהבנת גדרי מצוות השמחה

לעיל עסקנו בהסברם של רש"י ובעלי התוספות, כי מהותה של שמחת בית השואבה היא שמחה על ניסוך המים, והבאנו ראיות לשיטתם. לאחר הצגת שיטת הרמב"ם, ששמחת בית השואבה היא קיום של מצוות השמחה בחג, נותר לתהות, מדוע רש"י ותוס' אינם מקבלים את שיטת הרמב"ם?

נראה שיש לכך סיבה עקרונית, הנעוצה בהבנת מצוות השמחה ברגלים. הרמב"ם סבור שבמצוות העשה של 'ושמחת בחגך' כלולים גם קרבן שלמי השמחה, גם השמחה הפרטית שנוהג כל אדם מישראל עם בני ביתו, וגם שמחת בית השואבה. לעומת זאת, שיטתם של בעלי התוספות היא שמצוות השמחה מהתורה כוללת רק את קרבן שלמי השמחה, ובעקבות כך קובעים תוס' (מועד קטן טו ע"ב) כי בזמן הזה, מצוות השמחה הפרטית ברגלים חלה רק מדרבנן, שכן אין לנו מקדש ואין לנו שלמי שמחה. אם כך, התוספות לא יכולים להסביר כי שמחת בית השואבה היא קיום של מצוות שמחה, שכן מצוות השמחה מצומצמת לקרבן שלמי שמחה.

ד. המרכיבים השונים של שמחת בית השואבה

כפי שפתחנו בראשית דברינו, התיאור של שמחת בית השואבה כולל מספר מרכיבים, שהמרכיבים שבהם הם: ההדלקות, הריקודים, והנגינה והשירה.³⁵

כיצד הראשונים שראינו מתייחסים למרכיבים אלו?

לפי רש"י – התבאר כי עיקרה של השמחה הוא הנגינה, אשר התפתחה מהתקיעות והתרועות של ניסוך המים.

לפי הרמב"ם – התבאר כי עיקרה של השמחה הוא הריקודים,³⁶ אשר התפתחו מהתנועה והשמחה שליוו את נטילת ארבעת המינים, וכן השירה שהתפתחה משירת ההלל

33. הריטב"א (קידושין נד, א): "והנכון דכתנות כהונה אינם קדושת הגוף ככלי שרת, שהרי אין משתמשין בהן בגופן, ומכשירי עבודה הם. ודינם כקדושת דמים, שיוצא לחולין בשוגג".

34. ואילולי דמיסתפינא, הייתי מעלה אפשרות שלישית, ששמחת השואבה היא מקרה ייחודי ונחשבת ל'צורך גבוה', שכן היא מקור לרוח הקודש, אף על פי שאינה חלק מעבודת המקדש הממשית, וצ"ע.

35. ממד נוסף של תיאור השמחה הוא תיאור המשתתפים בה – כאן יש חלוקה בין המשתתפים בפועל לבין אלו שבאו לצפות בשמחה, אך כעת לא נעסוק בהרחבה בממד זה.

36. מעניין כי הנצי"ב בהעמק דבר (דברים טז, טו) מסביר את דברי הפסוק "שבעת ימים תחג": שבעת ימים תרקוד, והכוונה היא שיתקיימו ריקודים של שמחה 'במקום אשר יבחר ה'", דהיינו בבית המקדש.

שליוותה את נענועי ארבעת המינים. ייתכן עוד כי לפי הרמב"ם, גם הנגינה היא מרכיב מהותי בשמחה, זאת על פי דברי הירושלמי, סוכה (ה, א) שדורש את הפסוק 'ושאבתם מים בששון', לא במובן המעשי של ניסוך המים אלא במובן הסמלי, של שאיבת רוח הקודש:

א"ר יונה: יונה בן אמיתי, מעולי רגלים היה, ונכנס לשמחת בית השואבה ושרת עליו רוח הקודש; ללמדך שאין רוח הקדש שורה אלא על לב שמת, מאי טעמא, "והיה כנגן המנגן ותהי עליו רוח אלהים".

ה. ההדלקות בשמחת בית השואבה

עד כה, הסברנו את רוב מרכיביה של שמחת בית השואבה – הנגינה, השירה, והריקודים. כעת נברר, מה פשר ההדלקות שהתקיימו במהלך השמחה? המשנה מקדישה מספר משניות לתיאור מפורט של ההדלקות – גובה המנורות, מילוי השמן בידי פרחי הכהונה על ידי הסולמות, עוצמת ההארה – שהאירה את כל חצרות ירושלים, ולסיום, תיאור הכנת הפתילות להדלקה מבלאי בגדי הכהונה,³⁷ כפי שמתארת המשנה (ה, ב-ג):

ב. במוצאי יום טוב הראשון של חג ירדו לעזרת נשים, ומתקנין שם תקון גדול, ומנורות של זהב היו שם,³⁸ וארבעה ספלים של זהב בראשיהן, וארבע סולמות לכל אחד ואחד, וארבעה ילדים מפרחי כהונה, ובידיהם כדים של שמן של מאה ועשרים לוג, שהן מטילין לכל ספל וספל.

ג. מבלאי מכנסי כהנים ומהמייניהן מהן היו מפקיעין ובהן היו מדליקין, ולא היה חצר בירושלים שאינה מאירה מאור בית השואבה.³⁹

אפשרות אחת היא שההדלקות היו בסך הכל אמצעי תאורה טכני שנועד לאפשר את קיום שמחת בית השואבה בלילה. נראה שכך סבר הרמב"ם, שמתאר בפירוט את השמחה שהייתה במקדש, אך אינו מזכיר את ההדלקות. כאמור, הרמב"ם כותב כי המשתתפים בפועל בריקודים וכו' בשמחה היו רק החכמים והצדיקים, אם כן – יש להבין איך כל העם השתתף, הרי המון רב הגיע, גברים ונשים! התשובה היא שהם באו 'לראות ולשמוע', ועל מנת שיוכלו לקיים את הראייה, ובכך להשתתף בשמחה, היה צורך בתאורה משמעותית. הדברים מסתברים ברמב"ם, אך עדיין קשה להבין מדוע המשנה ראתה לנכון להקדיש תיאור נרחב

לפי דברים אלו, יש מקור מן התורה לריקודים של שמחת בית השואבה! (הנצי"ב עצמו לא קשר את הדברים לשמחת בית השואבה).

37. מהמשניות עולה קישור חזק של ההדלקות לעבודת המקדש – המשנה מציינת כי מי שמילאו את השמן היו פרחי הכהונה, הם מילאו את השמן במנורות של זהב, והפתילות היו מבלאי מכנסי הכהונה.

38. בבבלי (סוכה נב, ב): "תנא גובהה של מנורה חמשים אמה". בירושלמי (סוכה ה, ב), לעומת זאת: "בר קפרא אמר וגובהן מאה אמה".

39. ובגמרא (סוכה נג, א): "תנא, אשה היתה בוררת חטים לאור של בית השואבה".

להדלקות, אם מדובר בסך הכל בפרט טכני. למה, למשל, לא תיארו איך בנו את ה'תיקון הגדול' בעזרת הנשים?⁴⁰

אפשרות שנייה היא שעצם ההארה נועדה להרבות את השמחה. בימי המקדש, לא הייתה תאורה, ובאופן כללי הלילות היו חשוכים. בשמחת בית השואבה היה אור גדול, שהופך את הלילה ליום. הקשר בין אור לבין שמחה נמצא במגילת אסתר: 'ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר'.⁴¹ ביטוי נוסף לקשר בין האור לבין השמחה, ניתן לראות בתיאורי הריקודים, שבהם נאמר שהחכמים היו רוקדים עם 'אבוקות של אור' בידיהם. גם לפי אפשרות זו, האורה היא אמצעי כדי להגיע לשמחה, אלא שבהסבר זה התפקיד שלה קשור באופן יותר מהותי לשמחה.

אפשרות שלישית היא שההדלקות לא נועדה להשיג דבר מטרה כלשהי, אלא הן היו המטרה עצמה. חלק מהותי משמחת בית השואבה הוא שיהיה בה אור. בדומה, אנחנו רואים שבעבודת המקדש, יש משמעות מרכזית לאור, בהדלקת המנורה הנעשית מידי יום בתוך ההיכל. הקשר בין הדלקת המנורה במקדש לבין הדלקת המנורות בשמחת בית השואבה בא לידי ביטוי בדברי הירושלמי (סוכה ה, ג): "תני, מבלאי מכנסי כהן גדול היו מדליקין את הנרות שבפנים, ומבלאי מכנסי כהן הדיוט היו מדליקין את הנרות שבחוץ".

הירושלמי מביא ברייתא אשר מקבילה בין 'נרות שבפנים' (המנורה בתוך בית המקדש) לבין 'נרות שבחוץ' (נרות של בית השואבה), ומבארת שהפתילות של אלו ואלו נעשו ממכנסי הכהנים, אלא שהפתילות של מנורת המקדש נעשו ממכנסי הכהן הגדול, ואלו של מנורות שמחת בית השואבה נעשו ממכנסי כהן הדיוט.⁴² קישור נוסף בין שמחת בית השואבה למנורת המקדש נמצא בפסוקי פרשת אמור – מייד לאחר הציווי על חג הסוכות, מופיעים הציוויים על לקיחת שמן הזית למנורה, ועריכת-הדלקת הנרות בידי אהרן הכהן תמיד. גם הביטוי 'לפני ה', שמופיע בציווי על השמחה בסוכות, מופיע גם בפסוקי המנורה (ויקרא כד, ד): "על המנרה הטהרה יערך את הנרת לפני ה' תמיד". לאחר הציווי על הדלקת המנורה, מובא הציווי על עריכת לחם הפנים. בכל המקומות שבהם מוזכרים השלחן והמנורה בספר שמות,⁴³ השלחן מוזכר תמיד לפני המנורה, ואילו בפרשת אמור הסדר הפוך:

40. ייתכן שהרמב"ם הבין שהתיאור במשנה נועד למטרה חינוכית, להעצים את החוויה של לומדי המשנה שיחוש את עוצמת השמחה שהייתה במקדש, ולכן הוא לא ראה צורך להביא את התיאור הזה במשנה תורה.

41. אסתר ח, טז.

42. יש לציין כי הרמב"ם לא קיבל להלכה את הירושלמי. בהלכות כלי המקדש (ח, ה) הוא כותב: "ובגדי כהן גדול שבלו גונזין אותן", ובהמשך (הלכה ו) הוא כותב: "וכתנות כהנים הדיוטים שבלו היו עושין מהן פתילות למנורת תמיד".

43. כן הוא בשמונה מקומות בספר שמות (כה, כג-מ; כו, לה; ל, כז; לא, ח; לז, טז-כד; לט, לו-לז; מ, ד; מ, כב-כה).

קודם המנורה ואחריה השלחן. על פי דברינו, ייתכן שהדבר קשור לקשר המיוחד בין המנורה לבין חג הסוכות.

אפשרות רביעית להבנת חשיבות ההדלקות של שמחת בית השואבה מצוי דווקא בשמן הזית בו הדליקו את המנורות. מצד אחד, חג הסוכות הוא מועד האסיף של התבואה ושל היין שנדרך ביקבים – כפי שמופיע בתורה (דברים טז, יג): "חג הסכת תעשה לך שבעת ימים באספך מגרנך ומיקבך". מן הצד השני, חג הסוכות פותח את העונה החקלאית של מסיק הזיתים ועצירת השמן, עונה שמסתיימת באזור חנוכה.⁴⁴

לאור דברים אלו, ניתן לראות בהדלקה הגדולה של שמחת בית השואבה, **הבאה של השמן לפני ה'**, לקראת פתיחת העונה החקלאית של מסיק הזיתים ועצירת השמן. כפי שבחג הפסח, חג האביב, אנו מביאים את קרבן העומר מהשעורים, עם פתיחת עונת קציר השעורים, ובחג השבועות, חג הקציר, אנו מביאים לפני ה' את קרבן שתי הלחם מהחיטים, עם פתיחת עונת קציר החיטים. כך בסוכות, עם פתיחת עונת מסיק הזיתים אנו מביאים לפני ה' את השמן ומדליקים באמצעותו את המנורות בשמחה הגדולה של בית השואבה.

ו. סיכום

קיימת מחלוקת בין הראשונים בהסבר שמחת בית השואבה: רש"י רואה בה שמחה על ניסוך המים, ואילו הרמב"ם רואה בה שמחה עצמית, ואולי הרחבה של השמחה לפני ה' בארבעת המינים. מתוך העיון בסוגיה עולה כי השמחה הייתה ייחודית לא רק בעוצמתה. היא הייתה גם רבת פנים, ובאה לבטא בפניה השונות יסודות שונים: שמחת ארבעת המינים, מצוות ניסוך המים, ציון חג הסוכות כחג הגשם, ובנוסף – את ההתרגשות והציפייה לקראת פתיחת העונה החקלאית האחרונה של השנה, עונת המסיק ועצירת השמן. בסיכומי של דבר, שיטות הראשונים השונות משתלבות ומבארות יחד את האירוע המורכב והייחודי של שמחת בית השואבה. יהי רצון שנזכה במהרה בימינו לראות בבניין בית המקדש, בחזרת השמחה השלמה לתוכנו, ובתחיית הרוח בקרבנו.

44. הרב יואל בן נון במאמרו: יום ייסוד היכל ה', מגדים יב, עוסק בעונה החקלאית שמתחילה לאחר חג הסוכות. הוא מסביר כי בארץ ישראל, מתחיל לאחר חג הסוכות מסיק הזיתים, תהליך שמסתיים באזור חנוכה. כך הוא מבאר את קביעת חנוכה כתאריך סיום הבאת הביכורים למקדש, שכן רק אז מסתיים אסיף היבול החקלאי של האחרון משבעת המינים להבשיל, זית השמן.

* * *

תוספת בעקבות מאורעות שמיני עצרת תשפ"ד

המשנה שבה פתחנו, מתחילת פ"ד מסוכה, אומרת: ההלל והשמחה שמונה. בנוהג שבעולם, שמחה רוחנית ועמוקה כשמחת החג הולכת ומתגברת, בבחינת מעלין בקודש, ומגיעה לשיאה ביום השמיני של החג. כאשר אנחנו מתבוננים בפסוקי התורה בספר ויקרא, אנחנו מוצאים שמונה פרשיות שבהן מופיע היום השמיני – יום חנוכת המשכן, מצוות המילה, קרבנות המצורע בעשירות, קרבנות המצורע בדלות, קרבן הזב, קרבן הזבה, דין הבאת קרבן מהיום השמיני ללידת הבהמה, ושמיני עצרת.

ארבע הפרשיות המרכזיות עוסקות בקרבנות על צרעת ועל זיבה. ניתן לראות הקבלה בין הפרשיה השניה, העוסקת בבן זכר שנולד, וביום השמיני הוא דבק בברית ה' במצוות המילה, לבין הפרשיה השביעית העוסקת בהמה שנולדה, וביום השמיני היא יכולה להיקרב לפני ה'. בדומה, ניתן לראות הקבלה בין הפרשיה הראשונה העוסקת ביום השמיני שהוא שיאם של ימי המילואים ומתייחד בקרבנות ובאופי משלו, לבין הפרשיה האחרונה בה ישנו שמיני עצרת שהוא שיאם של ימי הסוכות ומתייחד בקרבנות ובאופי משלו.

אך היום השמיני למילואים לא היה רק שיאו של תהליך הקדשת הכהנים וחנוכת המשכן. ארעה בו גם פורענות קשה, ושני בני אהרון מתו בהקריבם אש זרה לפני ה', לעיני כל ישראל. לדאבונו הרב, השנה, חוינו פורענות קשה בשמיני עצרת. צרה גדולה באה על עם ישראל, ואויב חרף ה' הוציא לפועל מתקפת רצח עם מרושעת כנגד עוטף עזה, לעיני כל ישראל ולעיני כל העולם. לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על הרוגיהם.

התגובה הראשונה כאז כן היום לפורענות הגדולה היא 'יידום אהרון'; אך אנחנו יודעים שאהרון לא נשאר בדממתו, ומתוך המשבר הנורא צמחה דמות מופלאה של אהרון הכהן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. אהרון ובניו המשיכו לברך את עמו ישראל באהבה ולעבוד את עבודת הקודש, ומתוך כך הלכו גם לפני המחנה בשעת קרב ומלחמה, כהן משוח מלחמה.

לקראת שמחת החג ושמחת התורה תשפ"ה, נשים מול עינינו הן את דמותם המופלאה של אהרון ובניו ונשתדל להיות מתלמידיו, ונשים מול עינינו ונשתדל לקיים את דבריו של הרמב"ם 'שאינן שם שמחה גדולה ומפוארה אלא לשמח לב עניים ויתומים ואלמנות וגרים, שהמשמח לב האמללים האלו דומה לשכינה, שנאמר: "להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים"', נהיה עם כל אלו שאיבדו את יקיריהם.

טהרות

